

Marguş şekilleri

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Marguş şekilleri MARGUŞ ŞEKILLERI

Ýa-da olaryň syry hakynda söhbet

Türkmen taryhynyň baş müň ýyllyk şöhratly taryhyny jikme-jik öwrenip, bu günki nesillere ýetirmekde Saparmyrat Türkmenbaşynyň edenatalyk aladasy biz-taryhçylar üçin uly görelde boldy.

Ruhnamada «Biz türkmen halkynyň mirasdüşerleri hökmünde ata-babalarymyzyň taryhyň gatlarynda galan medeni, edebi gymmatlyklaryny tapmalydyrys, täzeden jana getirmelidiris. Bu ata-babalarymyzyň önünde biziň ogullyk borjumyzdyr» diýlen setirler biziň taryhymyzy uly joşgun, buýsanç bilen öwrenip başlamagymyza höwes döretdi.

Türkmen topragynda gadymyýetde gurlan döwletleriň hatarynsa ady tutulýan Marguş döwletiniň taryhy iňňän gyzyklylygy bilen özüne çekýär. Bizem şu makalamyzda Ruhnamada agzalýan Marguş döwleti hakynda gazuw-agtaryş işleri netijesinde ele salnan gymmatly tapyndylar – Marguş şekilleriniň mysallarynda söhbet etmek isleýäris.

Murgap derýasynyň aşaky akymynda ýerleşýän ölkä zoroastrileriň keramatly kitaby «Awestada» **Möuru** ýa-da **Möurw** diýilýär we Ahurmazda hudaýy tarapyndan in gowy ýurtlaryň arasynda üçünji orunda ady tutulýar.

B.e.öňki VI asyryň ahyrlarynda dünýä meşhur Ahamenit şasy Darýuş ýa-da Dariý Beýik tarapyndan galdyrylan ýazgyda haýsydyr bir Marguş atly ölkäniň ady tutulýar. Alymlaryň köp sanlysy ol ölkäni Murgap derýasynyň jülgesi bilen baglanyşdyrýarlar, ýöne bu ölkede ýaşanlaryň öz mekanyny nähili atlandyrandyklary belli däl. Olaryň, ýagny, murgaplylaryň dili, megerem, günorta eýranlylaryň (Bisütün) dilinden tapawutly bolmagy mümkin. Ýokarda bellenilişi ýaly, «Awestada» Murgap derýasynyň aşaky akymyndaky ölkä Möuru ýa-da

Möürw diýlip atlandyrylypdyr.

B.e.öňki üçünji müňýyllygyň ahyrlaryndan – ikinji müňýyllygyň ahyryna çenli, ýagny maddy medeniýetiň ösen derejesi bolan bürünç asyrynda Murgap derýasynyň aşaky akymy, ýagny, Baýramalyda 60-100 km. demirgazykda ýerleşýän ýurt b.e.öňki müňýyllygyň başlarynda haýsydyr bir tebigy betbagtçylyga ýa-da gurakçylyga duçar bolandygy sebäpli, ilatyň günorta dowamly süýşüp, b.e.öňki VII-VI asyrlarda, häzirki Baýramalynyň ýanyndaky gadymy Merwiň harabaçylygynda ýerleşýän Erkgalanyň töweregine jemlenendigi taryhçylar-arheologlar we geomorfologlar tarapyndan anyklanyldy. Munuň hut şeýle hem bolandygyny beýik şahyr Magtymgulynyň «Harap eýläär» diýen goşgusyndaky **«Merwi rik basar»** (rik-rig-gum, çäge) diýen jümlesiniň-de makullaýandygyny biz «*Akyldaryň arheologiyasy*» («E-s», 3.III.1995 ý.) diýen makalamyzda-da ýañzydypdyk.

Başgaça aýdanyňda, Marguş ülkesi b.e.öňki 522-nji ýylda Fraadyň ýolbaşçylygyndaky Margianada bolan gozgalaňyň Bisütün ýazgysyndaky beýanynda ilkinji we iň soňky ýola ýatlanylýar. Şonuň üçin-de b.e.öňki 522-517-nji ýyllara degişli bu maglumaty irki döwre (b.e.öňki III-II müňýyllyklara) degişli bolan Baýramalydan 60-100 km. demirgazykdaky Murgap derýasynyň irki döwre degişli aşaky akymyndaky ýadygärlikler bilen baglanyşdyrmaklyk nätakyklyk bolar. Eger-de Bisütün gaýasyndaky ýazga esaslanyp Marguş ýurduny göz önüne getirmeli bolsa, gadymy Margiananyň harabalygynda ýerleşýän Erkgalanyň mysalynda (paýtagtlygyndan) şol töwerege Marguş diýilse, hakykata laýyk bolar.

Ahamenitlerden öň gündogarda haýsydyr bir gadymy farslara degişli bolmadyk döwlet birleşmesiniň bolandygy barasynda grek-rim ýazuw däplerinde ýatlanylýandygyndan ugur alnyp, onuň Jeýhunynyň aşaky akymyndaky ülkede – Horezmde ýa-da Baktriyada bolan bolmagyny taryh ylmy ähtimal hasaplaýardy. Ýöne ol pikir arheologik maglumatlar bilen tassyklanylmaýar. Emma Orta asyr danalary Abulkasym Ferdöwsiniň we Abureýhan Birunynyň eserlerinde ýatlanylýan gadymy döwre degişli rowaýatlardaky şalaryň atlarynyň arasynda başga hiç ýere ady saklanylmadyk Tahmuraspyň (Tahamurt) hem ýatlanylmagy diýseň täsin.

Orta asyryň Fakihi, Istahri, Makdisi ýaly taryhçylary Tahmuraspy Merwiň düýbünü tutan, hatda başga birnäçe ýurtlarda-da gala esaslandyran şa hasaplaýarlar. Eger-de bu pikire görä, ahamenitlerden öň gündogarda haýsydyr bir döwlet, birleşme bolan bolsa, onda ol birleşmäniň paýtagtyna diňe bir Baktriýada ýa-da Amyderýanyň aşaky akymyndaky ulke – Horezm ýurdy däl-de, eýsem, gadymy Merw bolupdyr diýmäge hem ylmy esas bar! Muňa Murgap derýasynyň gadymy aýagynda ýerleşýän bürünç asyryna degişli ösen medeniýeti (siwilizasiýasy) bolan ulke-de, b.e.öňki VII asyrdan häzirki Baýramaly sebtinde jemlenen Merwiň harabaçylygyndaky tutýan meýdany 20 ga, töweregi diwar bilen gurşalan görnüşinde, galyňlygy 1,5 metr medeniýetli gatlakdan soňky gurlan diwaryň içinde beýikligi 8,15 metre ýetýän iki sany uly göwrümlü alaňyň ýerleşendigi (belki, olar jemgyýetçilik jaýlary bolandyr), şeýle hem, beýgeldiler goranyş diwarly, daşky diwary 13 metre çenli galňadylan berkitmeli Erkgala galanyň-da, «Awestada» ýatlanýan Möuru (Möurw), b.e.öňki VI asyryň ahyrlaryna degişli Bisütün dag ýazgysyndaky Marguş, soňy bilen Margiana (Merw) diýlip atlandyrylmagy-da köp babatda şaýatlyk edýär. Eger-de, b.e.öňki 522-nji ýylda Fraadyň ýolbaşçylygyndaky ahamenitleriň sütemine garşy Merwde bolan gozgalaňy-da ýatlasak, şol gozgalaň bilen baglanyşykly Bisütün ýazgysyndaky Marguş ölkäni-de diňe ahamenitlerden öň, Gündogarda, haýsydyr bir döwlete mahsus birleşme bolan ýurduň gürrüni-de, Erkgalanyň mysalynda, paýtagt hökmünde gadymy Merw bilen baglanyşdyrylsa hakykatdan üzňe bolmaz.

B.e.öňki II müňýyllyga degişli köpsanly arheologik ýadygärlikleriň esaslarynyň biri, Togalak-21 ybadathanasyndan tapylan arheologik tapyndylaryň arasynda steatit daşyndan ýasalan tumara siňdirilen täsin sungat eseri babatda çap edilen 10-a golaý işde ýüzleý maglumat berilýär. Biz şol tumarda şekillendirilen sungat eserleri barasyndaky pikirimizi ýaýmagy makul bildik. Bu gadymy şekiller barada bar bolan ylmy işlerde: «Ybadathananyň günorta böleginde gazuw-agtaryş işleri geçirilende, öz artky aýaklaryny ýalap duran düýe görnüşinde daşdan ýonulan tumar tapyldy; tumaryň ýüz (güberçek)

tarapyndan görnüşi boýunça has çuňňur kesilip ýasalan, inçe nusgaly düýäniň göwresi we has-da kellesiniň bölekleri dogry şekillendirilipdir, kellesindäki jygasy tagt-dabara üçin bezelendigini aňladýar, tumaryň ýüz tarapy güberçek görnüşinde berlen bolsa, arka tarapynda diňe molap duran öküziň ýonulyp çekilen suraty saklanyp galypdyr: öküze ýokardan üç sany bürgüt hüjüm edýär we şol öküziň üstünden bir adam böküp geçýäe; gynansak-da, şol böküp barýan adamynyň diňe aýaklarynyň şekili saklanyp galypdyr; bu tumaryň esasynda dag geçisiniň awlanyşy şekillendirilipdir, ol bolsa giçki akkat silindr görnüşli möhürleriň biri bilen jikme-jik meňzeşdir» diýlip ýazylýar.

Ozaly bilen, halal mallardan sygyr malyndan özgesiniň, hasam düýäniň dili bilenem gaşanmaýandygy hemmämize mälim. Kellesindäki jyga diýilýäni bolsa, bugranyň iki gulagynyň arasyndaky depe we çüwdesindäki (ýeňsesindäki) tüýi bolmaly. Tumaryň güberçek tarapyndaky artky aýagyny dili bilen ýalap duran iki örküçli düýäniň görnüşi diýilýäni bolsa, kesilip ýasalan, inçeden gelen, ajaýyp sungat eseri, ýagny, bugra bilen aždarhanyň söweşi görkezilipdir. Bugra «bili bir gysym bolan» ykjam görnüşinde. Aždarha bugranyň garpyşyga taýýar satanyna – dyzyndan we söbüginden ýokarda gurşalyp, bugrany ýykmaq niýeti bilen düýrlenip ugraýar. Aždarhanyň kellesi bugranyň tutar (sol) art aýagynyň söbüginiň üstünde hekgerdilip, bugranyň açyk agzynyň içinde ýerleşdirilipdir. Aljyraňňylykdan gözi hanasyndan peträp çykyp barýan bugra janhowluna aždarhanyň kellesine agyz uran bolmaly. Aždarhanyň kellesi bugranyň «hatap» ýaly açylan agzynyň içinde mynjyramasa-da, elhal ýagdaýdadygyny aýyl-saýyl etmek kyn däl. Elhal ýagdaýa düşen aždarhanyň arkan öwrülendigini-de aýyl-saýyl etmek bolýar. Taryhy ýylan şekilleri bilen iş salyşýan alymlar S.Sammakow bilen Ç.Ataýew hem ol aýdylanlary makullaýarlar.

Hakykatynda, bu sahnada gadymy döwre mahsus bolan iki sany müdimi gapma-garşylygyň – garaňkylyk bilen ýagtyllygyň, ýagşylygyň we ýamanlygyň özara göreşi görkezilipdir.

Başga bir şolar ýaly tumarda ýeke-täk bugranyň küýkerip,

esröp, çyrpynyp durşy görkezilipdir. Ýokarky suratlandyrylan tumarda, aždarha bilen bugranyň söweşinde öňki din wekili bugra görnüşindäki duşmançylygy görkezipdir diýsek, bugranyň mes bolup, ýeke-täk esröp duranydan, zoroastrizm dininiň ýeňendigini görmek kyn däl.

Saparmyrat Türkmenbaşy Ruhnamasynda mundan iki ýarym müň ýyl ozal sary düýesini idip Marydan ugran Zaratuştra hakynda ýazýar. Arheologlaryň, şol sanda W.I.Sarianidiniň tagallasy bilen Murgap derýasynyň aşaky akymynda emele gelen gadymy mekanlar, ol ýurtdaky ýokary derejede we köp babatda özboluşly ösen medeniýet, gadymy Gündogara mahsus bolan güllöp ösen ýurt bolandygy makullanyldy. Belki, ol ýurt Zaratuştranyň taglymatynyň ösmegine ýardam eden ülkeleriň esaslarynyň biri bolandyr? Zaratuştra pygamberiň dörän wagty bilen Murgabyň aşaky akymyndaky ölkäniň ýadygärlikleriniň seneleriniň gabat gelşi-de diýseň täsin.

Biziň pikirimizçe, tumaryň arka (ikinci) tarapyndaky sungat eseriniň ylmy teswirlenişi-de hakykata laýyk däl. Hakykatdanda, öküzi gahar-gazaba münen ýagdaýda görkezilipdir. Öküziň töweregini köp sanly güberçek asman jisimi – ýyllyzlar gurşaýar. Serrelip ýatan adamyň bilinden aşagy görkezilipdir, şol sanda zynjyr görnüşli bellikden aşakda-da ýykylyp-sürşüp barýan adam şekilleri bar. Üç sany jennet-symrug guşy öküzi ugradýan bolmaly. Onuň içinde-de, tumaryň arka tarapyndaky sahna-da, güberçek (ýüz) tarapyndaky eseriň dowamy bolup, Aý hudaýy öküziň ot-ýalyn (ýyllyzlar) we jennet-symrug guşlarynyň ugratmagynda, zoroastrizm dininiň pygamberi Zaratuştra (Bugra) kömege gelip, zoroastrizm dinini kabul etmejek bolýanlary ýola salmaga gelen Asman-Aý hudaýy hökmünde düşündirilse, hakykatdan üzbe bolmaz.

Gadymy gündogarlylaryň dini düşüňjelerinde giňden ýaýran, öküziň şekili adatça, dürli asman nyşanlary bilen baglanyşdyrylýar. Birnäçe ýerlerde asman öküzi Aý hudaýy bilen baglanyşykly bolup, ähli hudaýlaryň arasynda oňa aýratyn hormat goýlupdyr. Aý hudaýy köplenç, asman öküzi görnüşinde-de şekillendirilipdir. Altyndepeden tapylan öküziň altyn kellesiniň ýerli ilatyň dini garaýyşlaryny aňladýandygyny

taryhçy alymlar belleýärler.

Tumaryň esasyna (aşaky insiz tarapyna) siňdirilen üçünji sahnada, haýsydyr bir «keramatlaşdyrylab görnüşe» iki sany umga (dag tekesi) öň aýaklaryny diräpdir. Umgalaryň biri gaňrylyp, ýetip gelen ite seredýär. Awçynyň özi görkezmedigem bolsa, ýaýyndan atylan iki okuň biri umganyň egnine ýeteňkirläpdir. Ikinjisi bolsa, kellesiniň ýokarsyndan gyratlaýyn geçirilipdir. Umgalaryň awçy bilen itden gorkman, awçy özüne golaý aralyga geleninde-de parahatlygy, bimasa bolmazlygy tebigatyň ýaradanlarynyň parahatçylykda ýaşap bilýändiginiň görkezilişini ýadyňa salýar. Bu şekil ýokarky gürrüňini eden iki sahnamyzyň dowamy hökmünde saýylsa, hakykatdan üzňe bolmaz. Sözüimizi jemläp aýtsak, bu gymmatly Marguş şekillerinde zoroastrizm dini taglymatynyň taryhy ýolunyň, garaýyşlarynyň çeper beýany şöhlelendirilipdir diýesimiz gelýär.

Hemra ÝUSUBOW,
arheolog-alym.

19.04.2002 ý, «Edebiýat we sungat» gazeti. Taryhy makalalar